

УДК 930.22«15»

В. Б. Атаманенко

Національний університет «Острозька академія»

ОПИСИ ЛАТИФУНДІЙ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

Проаналізований інформаційний потенціал джерел статистичного характеру другої половини XVI ст. для вивчення економічної історії Волині.

Сукупність джерел до історії магнатського господарства Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. територіально та у видовому відношенні представлена досить нерівномірно. Значною мірою це стосується такої їхньої складової, що якнайповніше висвітлює землеволодіння, яке найчастіше визначало магнатський статус певної особи, чи, принаймні, було одним з головних його компонентів. Ця складова представлена різноманітними категоріями

описово-статистичних документів, але для різних родин та різних регіонів Волині стан їхньої збереженості суттєво відрізняється. Серед них вирішальною для дослідження проблем соціально-економічної історії є група документів, породжених безпосередньо у сфері діяльності господарських структур, як державних, так і доменіальних – джерел облікового та фіскального характеру. Для зазначеного періоду можна говорити про переважання у структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст. Податкові документи характеризуються регулярністю створення, охопленням значних територій, але вони значною мірою втрачені. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали доменіальне походження для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі та ревізії (люстраційні матеріали).

Для частини джерел описово-статистичного характеру можна говорити про високий рівень археографічного освоєння [1; 2; 9; 31], наявність джерелознавчої характеристики та виявлення інформативних можливостей [9, с. 5–11; 10; 15; 16; 32, с. 4–5], що поклало початок і створило підстави для широкого застосування методів статистики в історичних дослідженнях. Водночас, низка неопублікованих поборових реєстрів використовується лише епізодично. Причому, стосується це як сумарних, так і первинних реєстрів, ряд яких зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [25]. Водночас, протягом другої половини XVI ст. було створено декілька інвентарних описів латифундій. Стосувалися вони, перш за все, волинських королівщин, а також окремих приватних володінь [4–7]. Перші представлені описами Кременецького (1548 та 1563 рр.) та Ковельського (1556 та 1590 рр.) староств, а другі – переважно поліськими маєтностями князівських родин Сангушків, Любецьких та Чорторійських. Незважаючи на видове і територіальне представництво, ці джерела у сукупності не використовувалися істориками, а в дослідженнях переважало використання підсумкових податкових документів. Завданням даної статті є загальна характеристика різних категорій джерел статистичного характеру, які стосуються північно-західного волинського Полісся другої половини XVI ст., найбільш стабільної, з точки зору зовнішніх втручань, частини регіону.

Найчастіше дослідники використовують підсумкові поборові реєстри. Але процес вибирання побору та передачі зібраного податку до рук поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити та рекогніції. Вони являли собою розписки про сплату та отримання податкових сум. Квити та рекогніції про сплату податку з волинських маєтностей майже не збереглися. Більше уявлення про їхню структуру та інформативні можливості дають дещо краще, хоча також вкрай погано збережені документи по

Київщині. Квити та рекогніції, за формою та змістом, являли собою своєрідну розписку про сплату власником і одержання поборцею суми податку з певної маєтності. Вони могли містити як повністю узагальнену інформацію, тобто дані про грошову суму, вибрану та сплачену з того чи іншого володіння, так і частково узагальнені свідчення, які вказували кількість підданих усіх категорій, з яких було стягнуто податок. Подання інформації в другому вигляді близьке, майже тотожне, способу фіксації даних у сумаріушах. Подібна, узагальнена та агрегована, форма реєстрації податкових свідчень не могла не мати наслідком втрату частини інформації. Для квитів та рекогніцій можна застосувати термін первинні поборові реєстри. Першість стосується, насамперед, рекогніцій, а квити були їхніми копіями. Перші перебували на державному зберіганні у скарбі Коронному, що визначило кращий стан збереження, а другі – у шляхетських архівах.

На основі первинних реєстрів поборці створювали підсумковий документ – сумаріуш. Він структурувався за повітами, адміністративно-територіальними одиницями у межах воєводств, та за маєтковими комплексами, якщо йшлося про латифундії. До них додавалися свідчення про осіб, які не сплатили з різних причин податок зі своїх маєтностей. На основі територіальних підсумкових реєстрів скарбовими урядовцями створювалися загальнодержавні сумаріуші, які містили дані винятково за адміністративними одиницями Речі Посполитої – воєводствами, землями, князівствами. Підсумком діяльності поборці були не лише територіальні сумаріуші. На нього покладався обов'язок повного стягнення податків, тому в разі несплати він повинен був ініціювати судову процедуру з цього приводу. Реєстри неплатників вміщували до територіального сумаріушу, а відомості про них заявляли до гродської канцелярії і повинні були вноситися до актових книг. Таких записів, щоправда, збереглося небагато. Подальше стягнення побору покладалося вже на місцеву старостинську адміністрацію.

Одним з найбільших недоліків податкової документації Речі Посполитої вважається неповнота та неточність свідчень. До причин цього можна віднести характерне не тільки для XVI–XVII ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платником, а також цілком логічні підозри стосовно сумління поборців [3; 30, с. 577–580]. На думку І. Гейшторової, навіть реєстри за роки максимальної податкової точності не можуть бути цілком незалежними від можливості надуживань хоча б у силу того, що якась частина платників запізнювалася зі сплатою [30, с. 579]. Зважаючи на незбереженість для Волині, як вважають, найбільш повного реєстру 1578 р. (правда, для українських земель і він був би неповним через припадаючий на цей час пік спустошень у результаті татарських нападів), за основу вивчення соціальних

та історико-демографічних питань слід брати реєстр 1583 р. та значною мірою, якщо не повністю, його повтор за 1589 р. [26] (саме напередодні, в 1588 р. було ухвалено поборовий універсал, який започаткував практику вибирання побору на основі даних за 1578 р. [30, с. 581–582]).

З великих волинських латифундій від 70-х рр. XVI ст. до нас дійшли первинні поборові реєстри маєтностей Р. Сангушка (Чернечгородок, Турійськ, Несухойжі, Звинигород [25, арк. 171–177, 301–309 зв., 312–327 зв., 339–359]), В.-К. Острозького (Здовбиця, Дубно, Остріг, Дорогобуж, Полонне, Красилів [25, арк. 150–159 зв., 645–652]), М. Дзялинського (Жуків та ін. [25, арк. 150–159 зв.]), М. Чорторийського (Літовіж та ін. [25, арк. 711–724 зв.]), володимирського єпископства [25, арк. 788–794], Я. Монтовта (Коблин [25, арк. 181–184]), А. Головні-Острожецького [25, арк. 194–201 зв.], М. Сокольського [25, арк. 203–211], В. Гулевича [25, арк. 215–222, 639–642 зв.], Г. Сенюти [25, арк. 247–251 зв.], Б. Гнівоша (Свинюхи) [25, арк. 850–857] та ін. Не всі вказані особи репрезентують волинську магнатурію, але всі вони володіли на 70-ті рр. XVI ст. більшими чи меншими земельними комплексами латифундіального (чи дуже близького до нього) типу.

Одне з перших джерелознавчих питань, яке довелося роз'язувати дослідникам стосовно податкової документації було пов'язане з повнотою та репрезентативністю. Його і надалі продовжували піднімати та розглядати, але майже без винятку в руслі історико-демографічної проблематики. Основний висновок, якого дійшли історики різних національних шкіл, наголошує на незамінності податкових матеріалів з огляду на масовість та охоплення [30, арк. 576]. Але в їхній сукупності за цими параметрами пріоритет віддається подимним реєстрам, до появи яких (1629 р.) вірогідні джерела щодо залюднення українських земель не створювалося [17, с. 71]. Виходячи з цього, запропонована відкривачами для історичної науки податкових матеріалів О. Яблоновським та А. Павіньським реконструкція залюднення, структури населення та земельної власності різних складових частин Речі Посполитої, яка спиралася на поборові реєстри, насамперед за 1578 р. [30, 581], виглядає досить непривабливо. До того ж самі їх творці зауважували на відсутності для українських земель настільки ж якісного реєстру, яким для етнічних польських земель був саме реєстр 1578 р. Звідси цілком зрозумілий висловлений О. І. Барановичем джерелознавчий висновок про те, що за відсутності інших джерел крім реєстрів поборових, доводиться використовувати їх [9, с. 7]. На низькій вірогідності цих документів стосовно історико-демографічної проблематики наголошували і пізніше [16, с. 170; 17, с. 72]. При цьому протиставленні реєстрів подимних та поборових традиційно використовувався штамп про практичну невивченість останніх [16, с. 170; 30, с. 576]. Але це положення на

волинському матеріалі ґрунтовно не розглядалося через відсутність достатньо репрезентативної групи інших категорії джерел статистичного характеру.

Первинні реєстри могли мати різні назви: «реєстр подимщини», «реєстр брання подимщини», «реєстр вибрання побору», «реєстр побору», «реєстр списання людей..., з яких податок... вибран» та ін. Ця різноманітність свідчить, очевидно, про новизну і неусталеність формуляру такого роду документів на українських землях в другій половині XVI ст., але слово «реєстр» підкреслювало їхню основну рису. За змістом вони набагато інформативніші за квити та сумарні поборові реєстри. У них знайшли відображення, окрім розмірів податку для різних категорій населення та вказівок на населені пункти, також і перелік залежного населення, що сплатило податок, і зазначення тих підданих, які у силу різних причин (вони також фіксуються) не заплатили, сума сплати від кожного села чи міста. Між формулярами реєстрів існували деякі відмінності. Так, наприклад, реєстр маєтків кн. К. Острозького 1576 р. містить на початку (після заголовку) перелік суми податку з різних груп підданих, а потім – перелік населення за цими групами; реєстр же сплати з Несухойзької волості князя Р. Сангушка 1569 р. указує суму, сплачувану кожним підданим. Обидва структуровано за окремими селами чи частинами міста [18, с. 145–152; 25, арк. 67–79 зв.].

Кілька етапів вибирання податку (і, відповідно, документного забезпечення), досить широке коло осіб, залучення до нього, створювало можливості зловживань. Про те, що шляхта при подачі даних могла дещо їх спотворювати, не раз згадувалося дослідниками. Здійснити перевірку по всій сукупності наявних у реєстрах свідчень неможливо. Можна припустити і ймовірність спотворень (механічних чи цілеспрямованих) інформації також на етапі складання сумарних реєстрів. Перевірка і тут можлива тільки на окремих прикладах. Крім того, помилки не могли не з'явитися і в результаті використання двох мов – «руської» та «польської» – у процесі створення поборової документації, причому помилки обох видів (механічні та цілеспрямовані).

З первинних поборових реєстрів, які стосуються маєтностей кн. Сангушків, розташованих на території волинського Полісся, збереглися дані по м. Несухойжі та волості, Чернечгородській волості, м. Турійськ та волості 1569 р. [25, арк. 67–79 зв., 94, 171–177, 302–309 зв., 312–317, 318–327 зв., 339–349], м. Звинигород та волості 1569 р. [25, арк. 350–359]. Усі вони належали князю Романові Сангушку, на той час одній з найпомітніших фігур не лише України, а й земель, що входили до складу Великого князівства Литовського; він тоді обіймав посади житомирського старости, брацлавського воеводи та польного гетьмана [21, с. 295]. Їхня важливість як історичного джерела полягає й у тому, що у сумарному реєстрі 1570 р. Р. Сангушко згаданий серед осіб, які

не заплатили побору [32, s. 35] і таким чином є єдиними документами про стан його володінь на час переходу Волині до складу Польщі.

Через деякий час після смерті Р. Сангушка (1571 р.) та його дружини згадані маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, князі К. Вишневецький та П. Загоровський). У результаті цього створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей [14; 19, с. 17–59; 20, с. 75–93; 24, арк. 306–311].

Первинний поборовий реєстр Несухоїзької волості 1569 р. включає до себе описи замкових сіл Буцен, Войгоща, Боровне, Кречевичі, Старосільці, Грабове, Березове, Сереховичі духовних маєтків Пісочне, Неці, Комарове, Солов'єве, Синове, Підсинівка (монастирські), Дороготіш (церковне) та боярських сіл Ломачин, Пісочне, Лапневичі. Очевидно, реєстр зберігся в неповному вигляді. Так, Лапневичі відокремлені від опису волості десятком аркушів, а порівняно з сумаріушем 1583 р. в ньому відсутні Заріччя та Задиби [32, s. 113–114]. Останнє (і тільки воно) названо монастирським селом (Милецький монастир). Порівняно з первинним реєстром кількість духовних маєтків у складі Несухоїзької волості суттєво зменшилася; але в даному разі – скоріше можна говорити про вищу інформативність первинних реєстрів порівняно з сумарними.

Первинний поборовий реєстр Турійської волості містить описи замкових (Болбли, Ставок, Долзьк, Торговище, Раствоє, Задиби) та боярських (Гаруша, Залісці, Сільце, Обиніж, Мировичі, двоє Солович, Кустичі, дві Осої, Тагачин, Колчин). Присутнє серед замкових село Задиби, скоріш за все, тотожне згаданому 1583 р. монастирському маєтку, який через посесорський статус потрапив у сумаріуші до описання Несухоїзької волості.

Представлена первинним реєстром 1569 р. Чернечгородська волость була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь Р. Сангушка. Очевидно через таку її структуру, у сумарному реєстрі 1577 р. свідчення за несухоїзьким та чернечгородським маєтках об'єднано в одну групу [32, s. 65–66]. Правда, згодом таким міським центром Чернечгородщини став Романів (Колки) [13, с. 59], який, судячи з назви якраз і був заснований Р. Сангушком або, ймовірніше, його сином Федором-Романом.

Окрім самого Чернечгородка у складі волості реєстр називає Маневичі, Колки, двоє Рудників, Козлиничі, Брюховичі, Козин Став, Своз, Сопотовичі, Дідовичі, Васильковичі та село Остапа Ханчовича (назва не вказана). Наявність інвентаря Чернечгородської волості дає можливість порівняння свідчень

фіскального та господарсько-правового документів. Але відразу треба нагадати, що первинні поборові реєстри, маючи цілком податкове спрямування, використовувалися і для забезпечення внутрішньогосподарських питань. У даному випадку, коли йдеться про склад дворич, то первинний реєстр є інформативнішим, оскільки на відміну від інвентаря 1578 р. вказує на кількість господарств у кожному з дворич Чернечгородка, Маневичів, Козлиничів, Брюховичів [25, арк. 171–173, 174–175 зв.]. Структура оподаткованого населення згідно з первинним реєстром є складніша. Якщо у сумаріюшах виділено селянські господарства (або як дими, або як півдворища), то рекогніція вказує на кількість димів у складі дворич, виділяє не тільки городницькі, але й коморницькі господарства.

Таблиця 1

Чернечгородська волость за сумарними поборовими реєстрами

Населений пункт	1577 р.		1583 р.			1589 р.			
	півдворищ	городників	димів	городників	піп	димів	городників, 6 гр.	городників, 6 гр.	піп
Чернечгородок	28		28		2	28			2
Маневичі	14	5	14	5		14		5	
Колки	20	3	12	3	1	12		3	1
Рудники	7	4	6	4		8		4	
Дідовичі	4	4	4	4		4		4	
Сопотовичі	4		4			4			
Своз	3		3			3			
Козин Став	2		2			2			
Ситна Воля, Ситниця, 1589 р.	5	5				4		4	
Брюховичі (обоє, 1589 р.)	18	5				17	4	5	
Козлиничі	27	6	24	6	1	24		6	1
Кречевичі	12	2	11	2	1				
Солтисова руда		4		4				4	
Васильки				4			4		
Сума	144	38	108	30	5	120	4	37	4

Таблиця 2

Чернечгородська волость за первинним поборовим реєстром

Населений пункт	Дворищ	На них димів	Димів, 12 гр.	Городники, 4 гр.	Коморники
Чернечгородок	10	70			5
Маневичі	5	37			1
Колки			35		
Рудники			23		1
Козлиничі	6	42		2	
Брюховичі	7	42			
Козин Став			4		
Своз			7	1	
Сопотовичі			8		
Деревичі			11	1	
Васильковичі			4	1	
Ханчовича			2	9	
Сума	28	285		14	7

Оцінити вірогідність поборових документів загалом, але, головним чином, більш детальних первинних реєстрів, можна за допомогою інвентарних описів. Досить часто дані інвентарів та поборових реєстрів є неспівставними. Переслідуючи відмінні завдання, їх автори відбивали відмінні параметри категорій селянських господарств. Якщо у перших протягом усієї другої половини XVI ст. переважає фіксація цілісних, хоча насправді вже подроблених, дворищних господарств, то в других – помітна тенденція до певної уніфікації, за якою основою оподаткування зазвичай виступає дим. Обґрунтоване порівняння можливе при зведенні свідчень інвентарів та реєстрів до спільного знаменника, який присутній у тогочасній практиці «ошацування» маєтностей. При ньому використовували такі співвідношення: дворище дорівнює півслужбі або двом димам, або чотирьом загородам [23, арк. 450–453]. Як видно з наведеної вище порівняльної таблиці, підсусідки первинних реєстрів розглядаються в сумаріушах як городники, що планують суму, меншу, ніж «власне» городники. Це дає підстави слідом за рядовцями Скарбу розглядати їх як одну групу, з тією лише відмінністю, що для них це були категорії податкові, а для нас – категорія господарська та, зрештою, соціальна. Дана обставина спотворює реальний стан

речей, але є необхідною в даному конкретному випадку, тим більше, що за нашими спостереженнями, підсудки не були в той час доволі поширеним розрядом.

Крім того, зведення розмірів господарств, зафіксованих в обох різновидах джерел, до диму дає змогу співвідносити їх до більш-менш достатньої для організації селянського виробництва та відбування феодальних повинностей величини земельних угідь. Правда, розміри конкретних димів, які могли бути відмінними і встановити які неможливо в кожному окремому випадку, залишаються поза обрахунками. Дану обставину слід вважати позитивною, оскільки вона полегшує обчислення та не є суттєвою.

Інвентар Чернечгородщини 1578 р. не так чітко структурований, як поборові реєстри, оскільки відображає не державноподаткові, а внутрішньогосподарські податкові категорії населення. Останні, в даному разі були значно різноманітнішими. Інвентар виділяє господарства дворищні (Чернечгородок і Маневичі), що сплачують по 60 або 80 грошів (очевидно, також дворища; Ситна Воля і Своз), що платять по 30 грошів (скоріш за все півдворища; Колки, Рудники, Дідовичі, Сопотовичі, Своз, Козин Став, Брюховичі), з грошовим чиншем у 24, 20, 15, 12 і ін. грошів; стосовно селянських господарств с. Козлиничі важко визначити їх розподіл по дворищах, але у складі, очевидно, останніх таких часток (сплачували по 30 гр.) могло бути 5, 6, 14, 34. Інвентар знає нерозділені господарства, шість категорій городників, чотири категорії підсудків, а також вольників та новоосажених, війта, лісника, боярина, товаришів (мабуть, рудника) [14, с. 395–401]. Окрім цього, він містить вказівки на розмір дворової землі (засів станом на початок квітня), величину медової данини, кількість озер та ставів та ін.

З порівняння первинного реєстру і сумаріуша, наприклад, Несухоїзької волості видно відсутність фіксації в останньому ряду підданих, які залишили свої господарства. Водночас, у першому вказується по кожному населеному пункту перелік селян, що втекли або пішли (мабуть, з дозволу, бо це практикувалося на Поліссі) «у покорм» та навіть пустуючі через смерть селян господарства. А кількість таких селян для волості була досить значною: співвідношення між ними та тими, що сплатили податок, близька до 1:3, тобто становила майже чверть. Реєстр інформативніший за сумаріуш також стосовно перелічених категорій підданих. Так, останній згадує «дими» і «городників», а перший до того – «коморників», «убогих», «ремісників», «мельників».

Для частини Несухоїзької волості також існує можливість використання інвертарного опису, але створеного набагато пізніше. Йдеться про маєтності Милецького монастиря, описані в 1593 р. [1, с. 365–371]. Якщо інвентар містить тільки категорії «дими» та «городники», то опис відображає також городницькі та селянські (ті самі дими) пустки, а також убогих та мельника. У такому разі інформація первинного поборового реєстра ємніша.

Таким чином, первинні реєстри чіткіше окреслюють категорії залежного населення, деякі відмінні групи чітко співвідносяться між собою (тобто, порізнному називають одне й те саме), а у поєднанні з інвентарними описами дають можливість порівняти соціальну та податкову номенклатури і краще зрозуміти структуру населення. На жаль, інвентарі латифундій для другої половини XVI ст. є рідкістю.

На підставі всього вищесказаного можна дійти висновку, що лише в процесі створення поборової документації інформація могла спотворюватися двічі – під час сплати податку поборці і складання первинних реєстрів та під час узагальнення останніх. Дана обставина змушує критичніше підходити до поборових реєстрів XVI, а, можливо, й XVII ст. Інформацію первинних реєстрів слід вважати вірогіднішою; стосовно ж проблематики, більш репрезентативними є поборові документи при вивченні у першу чергу демографічної історії (первинні реєстри можуть бути основою і антропонімічних досліджень). На нашу думку, цілеспрямована зміна інформації сумарушів, у чому могли бути зацікавлені урядовці Скарбу, мала сенс, перш за все, щодо крупних латифундій або значної кількості маєтків однієї особи, тобто великої кількості податкового населення.

Нааявність документів первинного та підсумкового поборового, а також внутрішньогосподарського обліку створює ряд переваг як при їхній характеристиці, так і при вивченні низки конкретно-історичних проблем, які стосуються недостатньо забезпеченої подібними джерелами поліської частини Волинського воєводства. З іншого боку, така різноманітність джерел статистичного характеру стосується лише незначної частини латифундій регіону. Розширити територіальну і видову репрезентативність таких джерел для розглядуваного періоду можна за рахунок матеріалів по найбільшій королівщині Волині, колишньому володінню тієї самої родини кн. Сангушків, – Ковельському староству, а також розташованій поряд знову-таки колишній маєтності князів Сангушків – Ратненському староству (Холмська земля) [7; 8].

Джерела статистичного характеру з історії Ковельщини представлені такими різновидами, як інвентарі та податкові сумаріуші. Інвентарні описи створювалися при проведенні маєткових операцій (зміна права власності) та введення у володіння державними маєтностями новопризначених старост. Для Ковельського староства збереглися інвентарі за 1556 р., коли воно було відібране у королеви Бони Жигимонтом-Августом [22, арк. 2–50зв.] та 1590 р. при переході до складу державних володінь з рук кн. Курбських (збережений як у русько-, так і польськомовному варіантах [22, арк. 52–73, 74–93зв]).

Таким чином, Ковельське староство другої половини XVI ст. за основу соціально-економічного вивчення також має джерельну базу не просто репрезентативну, а й різноманітну за категоріями та соціальними функціями.

Ієрархія джерел у ній за характером та якістю інформації, як і її можливе розширення на основі подальшої евристичної роботи, є, виходячи з вищесказаного, важливим перспективним джерелознавчим завданням. До них належить і низка методологічних проблем, пов'язаних із можливістю та необхідністю застосування до подібних комплексів джерел новітніх дослідницьких технологій. Варто нагадати, що такі регулярні «статистичні обстеження» охоплювали незначну частину маєтностей Волинського воєводства, для поліської частини якого дані стосовно Ковельщини є унікальними, особливо зважаючи на стан їхньої збереженості щодо інших її господарських комплексів.

Інвентар 1556 р., з точки зору інформації соціально-економічного характеру, можна вважати спрощеним. Він не виділяє окремих фільваркових господарств, а лише наводить загальну кількість та сумарні показники стану. Стосовно селянських господарств інвентар фіксує тільки дійсну кількість, не вказуючи виділених під них і вряді випадків пустуючих ділянок. Можливим поясненням цьому може бути незавершеність аграрних перетворень у Ковельському старостві напередодні волочної поміри Жигимонта-Августа, додатковим свідченням про що може бути наявність тут сіл з дворишною організацією (Билин, Скулин, Стебле, Колодяжне, Хотешев, Нуйно, Мостища). Сумаріуш прибутків в інвентарі досить розлогий [22, арк. 47–50 зв.], у ньому присутні підсумкові дані по кожному населеному пункту.

Свого роду варіантом ревізій можна вважати інвентар прибутків, укладений у 1590 р. після повернення староства до складу королівщин. Обидва варіанти описів 1590 р. (подавчий інвентар та ревізія) менші за обсягом від опису 1556 р. Причиною цього є відсутність у них описів маєтків посесорів та проста фіксація поселень, в яких не було населення через неприйняття підданими вимірних волок (можна, очевидно, вважати проявом кризи тих поліських господарств, де проводилася реформа, можливо, пов'язана з відтоком звідси населення в ті регіони, де впровадження поміри відставало). Таких, посесорських та неосілих (урочища), сіл було майже половина всіх неміських поселень староства. За час між цими двома описаннями волочну поміру було проведено на всій території Ковельщини. Інвентарі 1590 р. містять ґрунтовні описи фільварків, причому, у разі приміського розташування господарств, вони передують описанню міст. Інвентар прибутків 1590 р. створений спеціальними королівськими ревізорами. Як і інвентар 1590 р., він вказує на кількість вимірних та виділених кожному поселенню чи урочищу волок. Описів фільваркових будівель, натомість, він не містить, а відсилає у таких випадках до інвентаря-подання А. Фірлею, де такі описи присутні. Його зміст повністю відповідає зазначеному в заголовці завданню – «*Inwentarz dochodów y pożytków wszystkich...*» – і спрямований на фіксацію всіх джерел прибутків, але також і всіх витрат та видатків, але підсумкового ґрунтового сумаріуша не існує через наявність підрахунків

прибутків після кожного населеного пункту. За обсягом цей документ є найбільшим з усіх описів Ковельського староства.

Ратненське староство другої половини XVI ст., як частина Польщі, представлена такими документами державного обліку, як люстрації. Люстрування староства проводилося в 1564–1565, 1569, 1570 рр. [2, с. 272–320; 11, с. 43–61; 12, с. 4–40; 31, с. 61–84], але від цього періоду збереглися також інвентарні описи 1556 р. і 1592 р. [29] Інвентар 1556 р., створений по смерті старости Свяжицького грубешівським старостою А. Дембовським та королівським коморником С. Хлевицьким [29, к. 1], а за 1592 р., створений при поданні П. Сенявському К. Щепановським [29, к. 47]. Обидва починаються з описання замку та замкових речей, серед яких, зокрема, інвентар 1592 р. фіксує «замкові книги» – магдебурзький статут та Литовський статут «*polskiem pismem*» [29, к. 51 v.], за чим міститься господарське «пописання» фільварків староства (замковий у 1556 р. названий дворцем). Лише після цього розташовано описи міста та сіл староства. Значення інвентаря 1556 р. полягає, головним чином, у можливості компенсувати відсутність подібних документів та відповідної інформації після 1512 р. до першої люстрації та розглядати стан і рівень обліку в державних маєтностях напередодні впровадження інституту люстрування, а інвентаря 1592 р. в його «сучасності» загальнодержавним обліком та хронологічно проміжковому положенню між люстраціями 1569–1570 та 1616–1620 рр. (для Ратненщини – 1628 р.). Треба відзначити, що для Ратненщини від 30-х рр. XVI ст. (можливо, й раніше) збереглися податкові документи [27, к. 168–231 v.; 28, к. 120–171].

Отже, на другу половину XVI ст. крупні земельні комплекси північно-західної Волині (колишні чи сучасні володіння кн. Сангушків) відносно добре забезпечені джерелами описово-статистичного характеру. Останні представлені кількома різновидами, з яких первинні та сумарні поборові реєстри більшою чи меншою мірою відносяться до переважної більшості волинських маєтків. Натомість інвентарними описами для 70-х рр. XVI ст. крупне землеволодіння Волині забезпечено дуже слабо. У сукупності, ці джерела створюють значні підстави для вивчення історії «Сангушківщини», волинського ядра володінь одного з найпомітніших та найвідоміших магнатських родів України, князів Сангушків. Паралельне існування описово-статистичних джерел по приватновласницьких та королівських маєтностях, по «коронних» та «литовських» володіннях створює для цього регіону цілий ряд дослідницьких переваг, істориками поки-що ґрунтовно не використаних.

До додатків включено свідчення майже не використовуваних добре структурованих первинних поборових реєстрів маєтностей кн. Р. Сангушка.

Додаток 1

Дані по Звинигородській волості за первинним поборовим реєстром 1569 р.

Населений пункт	Димів, 12 гр.	Городників, 2 гр.	Мельників	Млинних кіл	Коморників	Бояр, 20 гр.
Звиняча	61	29			5	3
Голятин	9	5	1	5		
Новий став	10	11	1	3		
Ольгівка, бояр.	9	6				
Усього	89	51	2	8	5	3

Додаток 2

Дані по Несухоїзькій волості за первинним поборовим реєстром 1569 р.

Населений пункт	Дим, 12 гр.	Городники, 2 гр.	Пусті дими	Пусті городи	Мельники	Млинових кіл	Убогі	Коморники	Паління горілки	Рудники	Рудних кіл	Рудні слуги
Буцен	25	4	6	1								
Войгоц	30	13	15	3	1	1	3					
Боровичі	32	4	22			1				1	3	4
Кречевичі	21	11	8				3					
Старосільці	6	2	4	2								
Грабове	9		7	2			4					
Березове	4	5	2	1				1				
Сереховичі	12		13									
Неці	4	1										
Пісочне	20	16		1								
Коморове	7		3									
Соловеве	12	3					9					
Синове	8	3	3				2					
Підсинівка	4	4			1	3						
Дороготіш	11	5	4									
Ломачине	5	3										
Пісочне	4	5	6				2		1			
Лапневичі	4	1	3				3					
Усього	218	80	96	10	2	5	26	1	1	1	3	4

Дані по Турійській волості за первинним поборовим реєстром 1569 р.

Населений пункт	Волок	Півволок	Дим	Городники, 4 гр.	Городники, 2 гр.	Городники, 1 гр.	Пусті			Убогі	Коморники	Пастухи	Бояри, 20 гр.
							волоки	дими	города				
Болбли			37		31			6	7	4	8		
Ставок	17				1		7						
Долько			24		5		10			3			
Торговище			26		2			11		1		2	
Ростово			9		7			6	1		1		
Задиби			27		10			11	3		3		
Гаруша			14		6			5		1			
Залісці			11		1								
Сільце			12	6				5		3			
Обиніж			17	5	3								
Миновичі					7								
Силовичі			8		4	1				1			
Кустичі			7		14								
Осоя			5		15								
Осоя			6		3								
Тагачин	8	1									3		
Кончин	6			3	1								
Силовичі			3		3								
Усього	31	1	209	14	118	1	17	44	11	13	15	2	5

Бібліографічні посилання

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 8.
3. **Атаманенко, В. Б.** Вірогідність поборових документів XVI століття / В. Б. Атаманенко // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. – Д., 1996. – Вип. 1. – С. 49–58.

4. **Атаманенко, В. Б.** Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело / В. Б. Атаманенко // *Наук. зап.: Острозька Академія. – Острог, 1998. – Т. 1. – Ч. 2. – С.16–27.*
5. **Атаманенко, В. Б.** Господарські документи волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII як історичне джерело / В. Б. Атаманенко // *Прятий конгрес Міжнародної асоціації україністів: Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 286–293.*
6. **Атаманенко, В. Б.** Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. / В. Б. Атаманенко // *Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 562–575.*
7. **Атаманенко, В. Б.** Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини / В. Б.Атаманенко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 44–46.*
8. **Атаманенко, В.** Описи Ратненського староства XVI–XVII ст. як історичне джерело / В. Атаманенко, Т. Сидорук // *Там само. – С. 291–294.*
9. **Баранович, О. І.** Залоднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. І. Баранович. – К.,1930.
10. **Кіку, І. О.** Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. / І. О. Кіку // *Іст. дослідження: Вітчизн. історія. – К., 1985. – С. 51–52.*
11. *Жерела до історії України-Руси. – 1903. – Т. 7.*
12. *Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 26.*
13. **Заєць, А. Є.** Урбанізаційний проєс на Волині в XVI першій половині XVII століття / А. Є. Заєць. – Львів, 2003.
14. **Кравченко, В.** Інвентарні описи волинських мастків князів Сангушків другої половини XVI століття / В. Кравченко // *Зап. Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Л., 1999. – Т. 238. – С. 385–414.*
15. **Крикун, М. Г.** Подимні реєстри XVII ст. як джерело / М.Г. Крикун // *Третя республ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін. Друга секція: Спец. іст. дисципліни. – К., 1968. – С. 69–98.*
16. **Крикун, Н. Г.** Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Н. Г. Крикун // *Пробл. историографии и источниковедения истории СССР. – Д., 1979. – С. 126–137.*
17. **Крикун, М. Г.** Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. / М. Г. Крикун // *Вісн. Львів. ун-ту: Серія історична. – Л., 1988. – Вип. 24. – С. 71–82.*
18. *Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): бібл. довідник. – К., 1990.*
19. *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. – Отд. 2.*
20. *Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3. – Отд. 2.*

21. **Яковенко, Н. М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко. – К., 1993.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1: Скарб коронний. – Оп. 1. – Спр. 4.
23. ЦДІАУК. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Од. збер. 14.
24. ЦДІАУК. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Од. збр. 18.
25. ЦДІАУК. – Ф. 44: Вінницький гродський суд. – Оп. 1. – Од. збер. 1.
26. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego (далі – AGAG). – Księgi poborowe. – № 31.
27. AGAD. – Dział 1. – № 36B.
28. AGAD. – Dział 1. – № 71.
29. AGAD. – Dział 56. – R. 5.
30. **Giejsztorowa, I.** Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. / I. Giejsztorowa // Kwartalnik historii kulturz materialnej. – 1962. – R. 10. – № 3–4.
31. Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564–1565. – Warszawa; Jódź, 1992.
32. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Ò. 19.

Надійшла до редколегії 25.03.07.